

Народна культура в працях Відділу етнології російського народу Інституту етнології та антропології РАН 1960–2000-х років

Ірина Власова

УДК 39(470+571)+061.1ЕАРАН:06.055.2"1960/2000"

Iryna Vlasova. The Folk Culture in the Works of the Russian Academy of Sciences Institute of Ethnology and Anthropology (Department of the Russian People Ethnology) in the 1960s – 2000s

On a spectrum of the sources shown are the history and specifics of the folk culture researches carried out by the scientists of the Russian Academy of Sciences Institute of Ethnology and Anthropology (Russian branch). There is an attention to the peculiarities of Russian folk culture becoming during the evolving of the Russians as an ethnos. The author has analysed in detail the different scientific trends and approaches applying to the ethnographical researches during the period and has also characterized the new investigational subjects such as regional ethnography, Russian city ethnography, definite strata ethnography, and Russian people's some groups ethnography.

Keywords: ethnographical researches, ethnographical development, Russian ethnography, regional ethnography, Russian city ethnography, definite strata ethnography, Russian people's some groups ethnography, mentality, folk culture, folk mentality.

Ирина Власова. Народная культура в трудах Отдела этнологии русского народа Института этнологии и антропологии РАН 1960–2000-х годов

В статье на основании широкого круга источников освещается история и специфика изучения народной культуры в трудах Русского отдела Института этнологии и антропологии РАН 1960–2000-х годов. Значительное внимание уделяется особенностям становления русской народной культуры в ходе многовекового развития русских как народа. Детально проанализированы различные научные направления и методы, использовавшиеся в этнографическом изучении на протяжении исследуемого периода, а также охарактеризовано изучение таких новых тем, как региональная этнография, этнография русского города, этнография отдельных сословий, этнография отдельных групп русского народа.

Ключевые слова: этнографическое изучение, этнокультурное развитие, русская этнография, региональная этнография, этнография русского города, этнография отдельных сословий, этнография отдельных групп русского народа, менталитет, народная культура, народное сознание.

Попередником сучасного Російського відділу (або Відділу етнології російського народу) ІЕА РАН був Східно-слов'янський сектор, створений у 1943 році в московському відділенні інституту. У Ленінграді (нині – у Музеї антропології і етнографії (Кунсткамера) ім. Петра Великого) працювала ленінградська група сектору. Діяльність цих груп розрізнялася як за своїм характером, так і з погляду географії. Крім польових і наукових досліджень, ленінградці займалися музейною роботою та етнографічним музеєзнавством, оскільки до складу цього відділення інституту входив музей¹. До 1960-х років їхня робота сконцентрована на вивченні етнографії Російської Півночі й Північного Заходу СРСР, на відміну від москвичів, що традиційно займалися етнографією росіян у різних регіонах РРФСР і в деяких союзних республіках.

Саме на 1960-ті роки припадає посилення інтересу до народної культури. В інституті здійснювалося широкомасштабне дослідження російського народу і народів зарубіжних країн, і почали виходити праці серії «Народи світу»². Існувала ще одна відмінність у роботі ленінградців і москвичів: перші відтоді зосередили свою увагу на різноманітних аспектах обрядової культури східних слов'ян, вікової специфіки російської традиційної куль-

тури і сучасної молодіжної субкультури. У московському секторі розгорнулося багатоаспектне вивчення народної культури на всій території розселення росіян.

Звернення до аналізу народної культури було зумовлено тим, що повноцінні дослідження етнографії змогли почати лише з 1960-х років. З того часу всебічно досліджуються різні питання російської етнографії, її маловивчені проблеми, уточнюються твердження попередників, створюється більш точна типологізація форм народної культури.

Вирішення проблем становлення й розвитку народної культури протягом багатьох віків стало особливо привабливим і необхідним, починаючи з післявоєнних 1940-х років. Такий інтерес «живився» деякими аспектами буття народу, зокрема його культурою.

Російський народ, найчисленніший у сучасному слов'янському світі, пройшов довгий, іноді болісний, історичний шлях, який в історико-культурному розвитку людства, в історії цивілізації став унікальним. Вихідною точкою і постійним фактором у формуванні народу і його культури були міграції, що не припинялися з XII ст. Їх наслідком стало розширення території проживання. Це спричинило освоєння різних природно-

кліматичних зон і, крім того, складні процеси розвитку власне народу.

Для розуміння поступу російської народної культури важливою є проблема асиміляції народів, яка й до сьогодні приваблює лінгвістів, антропологів, етнологів, зокрема асиміляція слов'янами/росіянами предків фіно-угрів. Останні залишили у спадок слов'янським поселенцям окремі антропологічні риси, величезну гідро- й топонімічну термінологію, а також елементи своїх вірувань і знань.

Міграції у свою чергу сприяли процесам консолідації в середовищі народу, а в результаті його пристосування до місцевих умов – виробленню регіональних і локальних рис господарської культури, психічного складу населення; при дисперсному розселенні сусідство з іншими народами впливало також і на його фізичний вигляд. Під час такого багатовікового розселення склалися окремі історико-культурні групи росіян, яким були притаманні як загальноросійська культурна єдність, мова, так і свої етнокультурні особливості³. Загальне – регіональне – локальне, їх співвідношення, що виникло історично, простежується в культурному розвитку народу дотепер.

Підсумком міграційних та етнічних процесів було становлення росіян як народу зі своєю культурою. На це впливало географічне, природне і людське середовище. Саме культура є «створеним людьми штучним середовищем», «системою координат, у якій діють покоління, що змінюють одне одного» з їх ціннісною орієнтацією або настроєм⁴.

Міграції та етнічні процеси у ХХ ст., за радянських часів, супроводжувались активними контактами росіян з іншими народами, приводили до деякої асиміляції, змішувань, утворення етнозмішаного населення, і при цьому росіяни зберігали «відчуття співжиття» з представниками інших етносів⁵. Під час міграцій, починаючи з 1960-х років, швидкими темпами розвивалась урбанізація, збільшувалась чисельність городян, скорочувалась кількість сільського населення, почалася деєтнізація росіян, у тому числі й завдяки новій спільності – «радянському народу» з переважанням російськомовності, але не російської побутової культури. У кінці ХХ ст. втрачали єдність з народом росіяни близького й далекого зарубіжжя. У таких умовах послаблювалася етнічна свідомість росіян⁶.

Для етнокультурної історії росіян упродовж усього її розвитку характерним є збереження локальної різноманітності форм традиційної культури, притаманних ще феодальному періоду. Потім відбувалося нашарування різночасових пластів, які відобразили багатоманітність культурних зв'язків. Від післяпетрівського часу дедалі очевидніше проступали світські риси в культурі, а пізніше культура верхів і міських жителів почала відходити від традицій, що мали етнічне забарвлення. Їх носієм залишалася селянство⁷.

Культура як будь-який живий організм змінюється. Вона не зникає, доки живі носії культурних традицій; трансформації в ній відбуваються завжди – чи то розвиток унаслідок певних суспільних, соціальних змін, чи

адаптація в іншому середовищі⁸. Однак неможливо відродити первозданну традиційну культуру, коли б і хто цим не займався, тому що вона стає «нашаруванням» усіх нововведень і не завжди відповідає реаліям сьогодення. Усі ці нововведення з'являються в результаті осмисленої діяльності людей, які адаптуються до умов, що змінюються, і самовиражаються в цій діяльності. У різні кризові періоди виникає «тенденція її відродження», але, найімовірніше, можливий інший шлях – переосмислення таких аспектів народної культури, які доцільні, корисні і виправдані практичним досвідом, і тоді вони перетворюються на нові життєздатні цінності. Оскільки культура, її цінності перебувають у постійному розвитку, то самосвідомість її творців стає відображенням усіх виниклих на цьому шляху соціокультурних зв'язків.

Проте в розвитку культури міг відбуватися й занепад. При цьому в людей з'являлися нові мотивації і ціннісні орієнтири, змінювалось усвідомлення своєї діяльності і взаємодії з навколишнім середовищем, утім, частіше змінювалася форма вираження традиційних настанов, а не їх зміст. Така зміна відбувалася в переломні моменти історії⁹.

Етнічна консолідація в радянський період призводила до зникнення культурно-побутових відмінностей окремих складових єдиного російського етносу. Зберігалися відмінності за статтю і віком, за місцем проживання (міські й сільські), а також пов'язані з природно-кліматичними умовами та видами діяльності¹⁰.

Усі ці процеси та явища в етнокультурному розвитку росіян враховувалися і принагідно «розкривались» у дослідженнях спеціалістів з російської етнографії Інституту етнології і антропології РАН. Були вироблені підходи й аспекти для вивчення російської народної культури. Багато з них використовувались уже кілька десятиліть тому, але й донині вони не втратили своєї значимості, адже з їх допомогою досліджуються маловивчені й невивчені питання етнографії росіян.

Починаючи з 1960-х років, етнографію росіян можна визначити як історичну етнографію, спрямовану на вивчення історико-культурного розвитку російського народу. Основною проблемою було створення більш точної, ніж раніше, типології народної культури, її окремих форм і видів. Вивчалась як матеріальна культура, так і духовна. Першорядне значення й дотепер має проблема співвідношення в культурі загальноросійського – регіонального – локального, оскільки, розглядаючи глибше це співвідношення, можна підійти до визначення історико-культурних ареалів і етнокультурного розвитку населення регіонів, земель, країв тощо у різні історичні епохи аж до сучасності. Річ у тім, що народна культура росіян, де б вони не проживали, зберігала свій загальноросійський характер, незважаючи на те що в ній вироблялася регіональна своєрідність і безліч локальних варіантів. Створюючи типологію російської народної культури, дослідники стали дедалі більше звертати увагу на згадане співвідношення загальноросійське – регіональне – локальне, позаяк таким шляхом можна було виявити цілі культурні ара-

ли, що формувалися протягом усього історичного розвитку народу на тій величезній території, яку заселили й освоїли росіяни. Такі дослідження актуальні й сьогодні, адже за чисельністю й територією, яку вони займають, росіяни є найчисленнішим народом у Росії, мають складну етнічну й соціальну історію, багату культуру, у вивченні якої зрозуміло зовсім не все.

Цим дослідженням сприяв новий методологічний підхід, який почали застосовувати від 1960-х років. Таким підходом стало залучення для вивчення культурної багатоманітності російського народу не тільки етнографічних джерел, але й даних суміжних наукових дисциплін – історії, археології, лінгвістики (діалектології, ономастики), фольклористики, фізичної антропології, психології. З'явилася можливість зіставлення культурних ареалів, виявлених за етнографічними джерелами, з ареалами за даними археології, діалектології, антропології тощо, що сприяє вирішенню ряду питань етногенезу й етнічної історії росіян, бо в цих проблемах досі «відкриваються» дедалі нові аспекти, які потребують окремого дослідження. Комплексне застосування різноманітних джерел для вивчення культурних явищ у житті народу актуальне й тепер, адже в цьому вивченні існують «білі плями».

Російська етнографія 1960-х, та й 1970-х років, дотримуючись такого наукового напрямку і нового підходу для вирішення завдань, поповнилася низкою фундаментальних досліджень¹¹. У цих працях було створено класифікацію форм традиційної російської культури (народного житла, костюма, харчування, господарських занять, святкової та обрядової культури), вироблено поняття «господарсько-культурного типу», показано загальноросійський характер культури на всій етнічній території росіян, а також її багатоманітність (локальні варіанти), яка склалася в кожній місцевості.

Починаючи з 1970-х років, вивчення історико-культурного розвитку росіян було спрямоване на дослідження нових тем. Такими темами стали: регіональна етнографія, етнографія російського міста, етнографія окремих станів, етнографія окремих груп російського народу. Особливо важливого значення надавали регіональній етнографії. Вона, як і раніше, залишалася переважно «селянською», бо саме ця культура зберігала тип культури землеробів, ким і були за своїм походженням росіяни. Вибір регіонів був зумовлений їх місцезнаходженням у різних природних зонах, своєрідністю етнічної історії населення в них, різним соціально-економічним розвитком. Досліджувалися такі регіони: Європейська (Російська) Північ; Південноросійський регіон (Чорнозем'я); Центральний-Промисловий район; Поволжя; Урал; Західноросійський край, а також заселені росіянами області Прибалтики, Білорусії, України і Молдавії; Північний Кавказ; Сибір; Далекий Схід; Середньоазійський регіон. Культурний розвиток росіян у цих регіонах відбувався під впливом численних факторів і набував різноманітних форм, але зберігався й загальноросійський тип культури.

Поряд з регіональною етнографією, у 1970-х роках набула розвитку так звана «міська етнографія».

Своєрідність російського міста, його виникнення і розвиток, сільське середовище, звідки воно черпало людські ресурси, формування міської культури, взаємодія і взаємовплив міської і сільської культури, їх вплив на професійну культуру, яка розвивалася, – це неповний перелік аспектів, якими займалася «міська етнографія». Вивчаючи міську культуру, більше уваги приділяли культурі робітників, менше – міщанській і культурі інших верств міста.

Крім станового складу росіян, інтерес викликала їх етнічна, локальна, конфесійна різноманітність. У ході багатовікової історії російського етносу в його середовищі постійно виникали різні дрібні утворення. Вони виникали на різній основі, в різні історичні періоди, набували специфічної культурної традиції, зберігали чи втрачали її при найрізноманітніших контактах і зв'язках або при їх відсутності, але найголовніше – мали свою, притаманну їм самосвідомість. До таких груп росіян належать, наприклад, *козаки* (служиві); *помори* Російської Півночі (які відрізнялися від північних росіян лише своїми господарськими заняттями); *старообрядці* різних напрямів і поглядів (які мали відмінне від загальної маси православного населення віросповідання); *камчадали*, *гуранці*, *російські устьїнці* (*індігирці*), що мають у своєму складі, крім російського, й інші етнічні компоненти, та багато інших. Ці групи мали або мовні відмінності (говори, діалекти), або різну культуру (як матеріальну, так і духовну), або відрізнялися від решти своїм зовнішнім виглядом (антропологічним типом), але всі вони усвідомлювали себе частиною єдиного російського народу. Наприкінці 1970-х років були опубліковані праці з регіональної, міської проблематики, з етнографії станів і окремих груп народу¹².

У 1980-х роках усі ці напрями російської етнографії продовжували розвиватися. До регіонів, які вивчаються, додалися Російська Північ (більш поглиблене, ніж раніше, її вивчення), Центральний район, Рязанський край, Північне Приуралля, західноросійські області. Там проводилося глибоке монографічне обстеження як на основі польових експедиційних матеріалів, так і різноманітних писемних джерел, опублікованих і архівних, а також із залученням у ряді випадків матеріалів інших дисциплін (діалектології, антропології, археології, фольклористики). Дослідження стали поповнюватися новими тематичними розробками. Головні з них – це питання православної віри і ролі православ'я в усіх сферах життєдіяльності росіян; питання світогляду, історичної пам'яті і народної свідомості в цілому і їх відображення в традиційній культурі. Більш часткові питання: суспільний побут і суспільна свідомість; сім'я і сімейний побут; правова культура (особливо дещо забуте звичаєве право); святково-обрядова культура. Публікації на такі теми почали з'являтися в кінці 1980-х, а багато навіть у 1990-х і на початку 2000-х років. Тоді ж почали розроблятися нові аспекти російської етнографії, котрим зараз приділяють значну увагу. До них належать питання народної свідомості, менталітету і ментальності (соціально-психологічних стереотипів), пов'язані з народною свідо-

містю і зумовлені культурними традиціями; питання гендерної культури (для етнографії – це жіноча, чоловіча, дитяча, молодіжна та інші культури).

Найважливішим досягненням тих років виявилось написання узагальнювальних праць про російський народ і його культуру, а також про окремі російські регіони, які увійшли в серію видань «Народи і культури», розпочату Інститутом етнології і антропології РАН на заміну серії «Народи світу», що виходила в 1960-х роках. Хоча робота над фундаментальною працею «Росіяни» (серія «Народи і культури») почалась у 1980-х роках, вона була опублікована в кінці 1990-х років і витримала чотири видання до 2004 року. Така сама доля і в інших видань з російської етнографії, початих у 1980-х роках¹³.

Виявлення історико-культурних ареалів і сучасної культурної ситуації в російських регіонах, здійснюване і тепер, важливе в той момент, коли в суспільстві триває пошук історичних, політичних і культурних орієнтирів для подальшого розвитку Росії. Вирішення проблеми становлення і розвитку народних традицій, досвіду і знань дозволяє визначити роль росіян і їх вклад у спільний культурний спадок різноетнічного населення країни і відповідати на актуальні запити суспільства, пов'язані зі зростанням етнічної свідомості, взаємовідносинами з іншими народами, із завданнями подолання кризового стану в усіх сферах життєдіяльності росіян. Загалом це допоможе зрозуміти процес становлення й розвитку самого етносу, його характеру, способу життя, психології, світогляду, усвідомлення себе як частини людського суспільства.

Розгляд актуальних сучасних проблем, важливих у суспільному, геополітичному та культурному аспектах, включає багато напрямів: як відомих і тих, що торкаються всіх сторін матеріальної і духовної культури, так і нових, а саме:

1. Динаміка і характер розселення росіян і освоєння ними територій.

2. Їх демографічний стан в різні епохи в різних регіонах. Цей напрям набуває особливого значення в наші дні у зв'язку з демографічною кризою та вжиттям заходів і прийняттям законів для її подолання.

3. Усі види культури життєзабезпечення, у вивченні якої зараз накреслилися нововведення: уточнення типології різних культурних форм, виявлення культурних комплексів окремих етнографічних груп і станів, розгляд культурних традицій як консолідуючих явищ у середовищі народу, що відображають різні види народної свідомості, які свідчать про формування певної ідентичності і змін у ній.

4. Село і місто: головні та другорядні комунікації в їх історичному розвитку. Значення цього напрямку в сучасному розгляді культури важливе для подолання кризових явищ в аграрній сфері.

5. Сім'я і суспільство. Накреслюється нове у вивченні сімейних знань, досвіду, механізму передачі їх поколінням, розгляд проблем материнства і дитинства, а у зв'язку з цим – принципів народної педагогіки (трудо-

вого і морального виховання дітей), звернення уваги на розвиток сімейно-родинних стосунків.

6. Православ'я і його роль у житті суспільства: моральні ідеали і віра, цінності і їх значення в духовному й моральному вихованні людей.

7. Соціонорми різних видів (етика, правосвідомість тощо), трансформації в них.

8. Святкова й обрядова культура: подальше розроблення класифікації цих форм культури.

9. Народна свідомість у всіх проявах, її трансформації, формування нової російської ідентичності.

Необхідність таких підходів і аспектів обумовлена й тим, що дотепер немає «загальностанового» зводу етнокультурного розвитку, незважаючи на вивчення селянської та міської культури росіян. Затрадицією більше уваги й нині приділяється селянству, але й тут нововведенням є відмова від переконання про відсталість селян. Попередня концепція селянства як темної і затурканого сили в поєднанні з трактуванням «міцного» селянина (кулака) як негативного явища перешкоджала вивченню багатющого господарського, соціального і культурного досвіду народу. Праці, де досліджується російська етнографія, засвідчують, якою гнучкістю, точністю знань відзначалася господарська діяльність російських селян, яку багату хліборобську культуру вони створили і передавали у спадок прийдешнім поколінням, а разом з нею моральне ставлення до землі, природи і людини.

Востанні десятиліття в наукових розвідках особливо гостро поставлена проблема народної свідомості росіян, як і «російське питання» загалом. Вона стала актуальною в наші дні, коли активізувалося виявлення етнічної та інших видів свідомості всіх народів Росії і колишнього СРСР. Під народною свідомістю, за цими дослідженнями, мають на увазі не тільки етносвідомість, а й усвідомлення народом власного світогляду, оцінювання себе і свого оточення, уявлення про свої ціннісно-моральні орієнтири. Тільки такий підхід у вивченні народної свідомості може дати цілісну картину історико-культурного розвитку народу.

Народна свідомість – явище складне. На її формування впливає безліч факторів, важливе значення серед яких мають фактори історичного, екологічного, культурного та етнопсихологічного характеру. Тому її всебічне глибоке вивчення може здійснюватися шляхом звернення до ряду наукових дисциплін, предметом дослідження яких є різні прояви свідомості. Суто етнографічне вивчення цієї проблеми обмежується виявленням різних її видів у культурному спадку етносу. Незважаючи на це, значення етнографії в такому пізнанні не можна применшувати, адже з її допомогою можна відповісти на істотні питання щодо ролі і місця будь-якого народу в загальному цивілізаційному процесі, особливо на такі, як хто ми є, якою була наша історія, яким має бути наш подальший розвиток.

Відомо, що кожна народна культура створює свої традиції, свій спосіб життя і моральні орієнтири, які передаються прийдешнім поколінням. Вона виробляє і механізми їх збереження та передачі, сприяючи відтворенню життєвого потенціалу будь-якого суспільства. Відтак

доречно й нині звертатися до культурного спадку в пошуках відображеної в ньому народної свідомості. Це особливо характерно для народної культури, бо вона певною мірою консервативна, і «чим ширший набір традицій, що забезпечують ту чи іншу сферу життєдіяльності», тим стійкішою вона виявляється¹⁴. Вивчення всього цього необхідне для розуміння мотивів людської поведінки і вчинків, корені яких нерідко ведуть углиб віків, пояснюються історичною й генетичною пам'яттю людей. Отже, використання методів етнографії для вивчення культурної історії впливає і на вирішення сучасних суспільно-політичних проблем.

Здослідженням народної свідомості перекликається й інше питання, що стало предметом розгляду в багатьох наукових дослідженнях, а саме – вивчення менталітету, ментальності народів, населення регіонів, верств (класів), окремих груп і спільнот. Правда, поняття менталітету й дотепер не має чіткого визначення¹⁵. Для етнографічного аспекту цієї проблеми найближче розуміння ментальностей як соціально-психологічних стереотипів, способу думок і дій, ціннісних уявлень, які

сформувалися в процесі виховання людини під впливом культурних традицій. Менталітет як певна система «забезпечує окрему людину моделлю бачення світу, способами порушення і вирішення проблем... Будучи зумовленими культурними традиціями... ментальності забезпечують... людину... і спільність... глибинною програмою діяльності...»¹⁶. Саме цій «культурно обумовленій поведінці»¹⁷ дослідники почали надавати першорядного значення, що цілком виправдано з огляду на взаємодію культури і психології народу із соціальними, біологічними, географічними, кліматичними, політичними, господарськими й іншими складовими. Усі вони настільки тісно взаємопов'язані, що пошуки такого взаємозв'язку – правильний підхід для виявлення культурно-психологічного та історико-культурного розвитку будь-якого населення/народу.

Отже, етнографічне вивчення росіян, їх формування і становлення народної культури, як і всякого іншого народу і його культури, актуальне й до сьогодні, оскільки допомагає вирішенню глобальних проблем політичного, соціального і культурного характеру.

Примітки

¹ Деятельность московской и ленинградской частей Института этнографии АН СССР с начала их основания и до 1960-х годов отражена в статье: *Полищук Н. С.* Из истории отдела этнографии русского народа ИЭА РАН // *Этнографическое обозрение.* – 2003. – № 6.

² Описание восточных славян вышло в кн.: *Народы Европейской части СССР.* – М., 1964. – Т. I.

³ *Власова И. В.* Этнографические группы русских // *Русские* (серия «Народы и культуры»). – М., 1999. – Гл. 4.

⁴ *Лурье С. В.* Русская крестьянская колонизация и проблемы регионализма: взгляд в историю // *Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства.* – М., 1996. – Вып. III. – С. 257.

⁵ *Русские* (серия «Народы и культуры»). – Гл. 5; *Солоневич И.* Дух народа // *Наш современник.* – 1990. – № 5. – С. 165.

⁶ *Власова И. В.* Этнодемографическое развитие с 1917 по 1990-е годы // *Русские* (серия «Народы и культуры»). – С. 132.

⁷ *Бромлей Ю. В., Чистов К. В.* Этнокультурная история восточных славян и современные этнические процессы // *Этнография восточных славян.* – М., 1987. – С. 513–515.

⁸ *Никишенков А. А.* Опыт антропологического анализа толерантности // *Толерантность и культурная традиция.* – М., 2002. – С. 146–148.

⁹ *Лурье С. В.* Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применение к анализу исторического и этнографического материала. – СПб., 1994. – С. 20.

¹⁰ *Бромлей Ю. В., Чистов К. В.* Этнокультурная история восточных славян и современные этнические процессы. – С. 519.

¹¹ *Восточнославянский этнографический сборник // Труды Института этнографии АН СССР.* – М., 1956. – Т. XXXI; *Народы Европейской части СССР.* – Т. 1; *Русские. Украинцы. Белорусы* (серия «Народы мира: этнографические очерки»). – М., 1964; *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры* (серия «Этнография славян»). – М., 1987; *Русские: историко-этнографический атлас. Земледелие. Крестьянское жилище. Крестьянская одежда.* (Середина XIX – начало XX века). – М., 1967; *Русские: историко-этнографический атлас. Из истории русского народного жилища и костюма (украшение крестьянских домов и одежды).* (Середина XIX – начало XX в.). – М., 1970; *ин.*

¹² *Кубанские станицы: этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани.* – М., 1967; *Анохина Л. А., Шмелева М. Н.* Культура и быт колхозников Калининской области. – М., 1964; *Анохина Л. А., Шмелева М. Н.* Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем: на примере городов Калуга, Елец, Ефремов. – М., 1977; *Сабурова Л. М.* Культура и быт русского населения Приангарья: конец XIX – XX в. – Л., 1967; *Быт и искусство русского населения Восточной Сибири.* – Новосибирск, 1971. – Ч. I: Приангарье; 1975. – Ч. II: Забайкалье. *Александров В. А.* Русское население Сибири XVII – начале XVIII в. (Енисейский край). – М., 1964; *Александров В. А.* Россия на Дальневосточных рубежах (вторая половина XVII в.). – Хабаровск, 1984; *Этнография русского населения Сибири*

и Средней Азии. – М., 1969; *Хозяйство и быт западносибирского крестьянства XVII – начала XX в.* – М., 1979; *Фольклор и этнография Русского Севера.* – Л., 1973; *Власова И. В.* Традиции крестьянского землепользования в Поморье и Западной Сибири XVII – XVIII вв. – М., 1984; *Дмитриева С. И.* Фольклор и народное искусство русских Европейского Севера. – М., 1988; *Липинская В. А.* Русское население Алтайского края: народные традиции в материальной культуре (XVIII – XX вв.). – М., 1987; *Байбурина А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983; *Рабинович М. Г.* Очерки этнографии русского феодального города: горожане, их общественный и домашний быт. – М., 1978; *Будина О. Р., Шмелева М. Н.* Город и народные традиции русских: по материалам Центрального района РСФСР. – М., 1989; *Крупянская В. Ю., Полищук Н. С.* Культура и быт рабочих горнозаводского Урала (конец XIX – начало XX в.). – М., 1971; *Крупянская В. Ю., Будина О. Р., Полищук Н. С., Юхнева Н. В.* Культура и быт горняков и металлургов Нижнего Тагила. 1917–1970. – М., 1974; *Жирнова Г. В.* Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем: по материалам городов средней полосы РСФСР. – М., 1980; *Заседателева Л. Б.* Терские казаки (середина XVI – начало XX в.): историкоэтнографические очерки. – М., 1974; *Бернштам Т. А.* Поморы: формирование группы и система хозяйства. – Л., 1978; *Рождественская С. Б.* Русская народная художественная традиция в современном обществе: архитектурный декор и художественные промыслы. – М., 1981; *ин.*

¹³ На путях из земли Пермской в Сибирь. Очерки этнографии севернорусского крестьянства XVII – XX вв. – М., 1989;

Русские: семейный и общественный быт. – М., 1989; Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.). – М., 1976; Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России. XVIII – начало XIX в. – М., 1984; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной культуры (XIX – XX вв.). – М., 1988; Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование. – М., 2005; Власова И. В. Заселение и хозяйственное освоение русскими Северного Приуралья (XVI – XX вв.). – М., 1991–1994; Власова И. В. Дорогами земли Вологодской. Этнографические очерки. – М., 2001; Власова И. В. Сельская семья // Семейный быт народов СССР. – М., 1990. – Гл. 2: Семья у восточнославянских народов; Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в.: половозрастной аспект традиционной культуры. – Л., 1988; Бернштам Т. А. Русская народная культура Поморья в XIX – начале XX в.: Этнографические очерки. –

Л., 1983; Громыко М. М. Мир русской деревни. – М., 1991; Громыко М. М. Трудовые традиции русских крестьян Сибири (XVIII – первая половина XIX в.). – Новосибирск, 1975; Громыко М. М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. – М., 1986; Крестьянская община в Сибири XVIII – начала XX в. – Новосибирск, 1977; Этнография русского крестьянства Сибири (XVII – середина XIX в.). – М., 1981; Русский Север: Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. – Л., 1986; Русский Север: Ареалы и культурные традиции. – СПб., 1992; Русские народные традиции и современность. – М., 1995; Русские (серия «Народы и культуры»); Русский Север: этническая история и народная культура. XII – XX века. – М., 2001; 2004; Морозов И. А., Слепцова И. С. Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX – XX в.). – М., 2004; Дмитриева С. И. Традиционное искусство русских Европейского Севера. Этногра-

фический альбом. – М., 2006; Мировоззрение и культура севернорусского населения. – М., 2006; Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989; Щепанская Т. Б. Символика молодежной субкультуры: Опыт этнографического исследования системы. 1986–1989 гг. – СПб., 1993; Мужской сборник. – М., 2001–2007. – Вып. 1–3; Этнография русских Рязанского края. – М., 2008; Очерки русской народной культуры. – М., 2009.

¹⁴ Лурье С. В. Метаморфозы традиционного сознания... – С. 53–54.

¹⁵ Филд Д. История менталитета в зарубежной исторической литературе // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX века). – М., 1996. – С. 8, 11, 17, 18.

¹⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. I. – С. 327.

¹⁷ Лурье С. В. Метаморфозы традиционного сознания... – С. 14.

Переклад Надії Федорович